

лу V в. до н. е. належить и більшість кизикинов із сусідньої Ольвії, а також граффіти з упоминанням кизикина із Фанагорії. Більше раннім часом датуються лише дві фракції кизикського статера із Ольвії і Істрії. Самим раннім письмовим свідченням звернення електричних монет в Північному Чорному морі є граффіти, що походять із тріщин на о. Березань.

Знахідка на Березані кизикської гемігецькі дозволяє з впевненістю включати цей район античного світу в сферу звернення кизикинов.

С. О. БЕЛЯЄВА

Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм

Розкопки середньовічного поселення поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області розпочалися в 1971 р.¹ Даліше розкриття площі з метою визначення плану пам'ятки в цілому продовжувалося в 1972 р.

Загальна площа нового розкопу становила 330 м². На ній під час робіт знайдено чотири житла та чотири господарських споруди. Було закінчено розкриття гончарної майстерні² розмірами 8,4×5,6 м (рис. 1). Південна частина її, прямокутна за формою, мала виступ-вхід. На площі майстерні знайдено два вінця та стінку чавунного казана, уламок залізного предмета, точильний брусок, фрагмент стінки світильника та кружалну кераміку.

Житла. На схід від житла № 1 на глибині 0,2 м від сучасної поверхні на фоні сірого піску зафіксовано житло № 4 у вигляді темного прямокутника з виступом у північній частині, який був орієнтований за сторонами світу. Розміри його 8,4×4,2 м (рис. 1). У південному кутку знайдено залишки керамічного горна, який, певно, був знищений житлом. У північно-західному кутку виявлено скупчення глини та обпалене дерево. Серед речового матеріалу трапилися фрагменти залізного ланцюжка, два уламки залізних виробів та кружална кераміка.

Контури житла № 5 повністю встановити не вдалося, виявлено тільки східний куток на глибині 0,37 м від сучасної поверхні (рис. 1). Більша його частина зруйнована пізньою ямою. За насиченістю матеріалом та за скупченням глини і печини можна припускати, що воно продовжувалося у західному напрямку. В зафіксованому кутку виявлено фрагменти кераміки XIII—XIV ст., а також розвали давньоруських горщиків кінця XII — першої половини XIII ст., ручка від амфори, дві залізні остроги.

Житло № 6 розташоване на південь від першого та четвертого. Воно простежено на глибині 0,21 м від сучасної поверхні і за плануванням та орієнтацією нагадує вказані вище споруди. Розміри 8×6,4 м (рис. 1). В східному і південно-західному кутках, а також вздовж північної та західної стінок зафіксовані залишки стовпів у вигляді обпаленого дерева. У південно-західній частині на глибині 0,35 м від сучасної поверхні виявлено скупчення глини та печини, що становили залишки наземної печі. На підлозі та в заповненні житла знайдено уламки леза залізної сокири, два черешкових ножі, знаряддя, призначення якого ще не з'ясовано, фрагменти чавунних казанів, свинцеве грузило та велику кількість кружалної кераміки. Дуже цікавою знахідкою є днище горщика з куском заліза, який щільно вкарбувався в стінки

¹ Беляєва С. А. Розвідка на р. Сейм.— АО 1971. М., 1972, с. 313.

² Беляєва С. О. Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині.— Археологія, 1974, вип. 13, с. 98—99.

посудини. Це свідчить про використання горщика для цементації заліза — процесу, який застосовували ще давньоруські металурги³.

На південь від житла № 6 на глибині 0,24 м від сучасної поверхні зафіксовано прямокутні в плані з виступом у південно-східній частині контури житла № 9 розмірами 6×5,2 м (рис. 1). У південному кутку його на глибині 0,24 м від сучасної поверхні виявлено залишки пе-

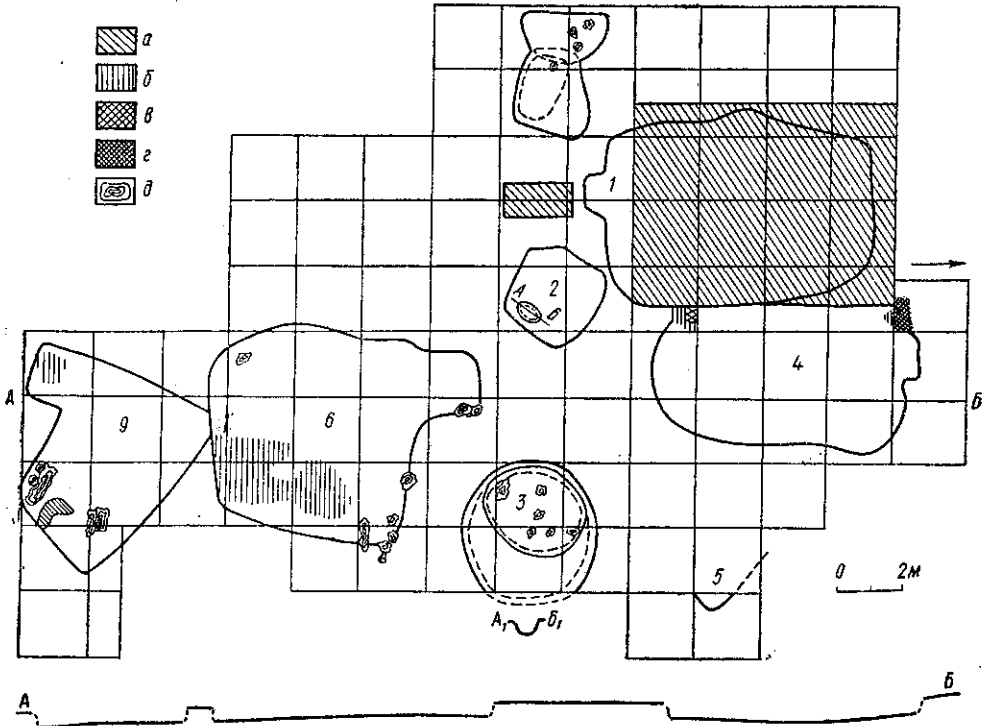

Рис. 1. Загальний план розкопу 1972 р.:

1, 4, 5, 9 — житла; 2, 3 — господарчі споруди; а — розкопи 1971 р.; б — скупчення жовтої глини; в — залишки горня; г — залишки наземних печей; д — обпалене дерево.

чі підковоподібної форми розмірами 1×0,5 м, які були вкриті шаром вугілля та попелу. В східному кутку на рівні підлоги знайдено обпалені лаги, в західному — скупчення жовтої глини, де був розвал круглальної посудини. В північній частині споруди під час розкриття підлоги простежено сліди більш ранніх ям з неолітичною керамікою, які були зруйновані при спорудженні житла. Серед знахідок у житлі — фрагменти чавунних казанів, залізний ніж і татарська стріла, уламки залізних виробів та кераміка.

У процесі розкопок були зафіксовані чотири господарські споруди, які відрізняються від жител за формою і розмірами, а також за відсутністю печей. Споруда № 2, виявлена на схід від житла № 1 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, прямокутна за формою, розмірами 2,8×2,5 м (рис. 1). Біля південної стінки була овальна в плані яма, з похилими стінками та рівним дном, діаметром по осі південь — північ 0,62 м та захід — схід — 0,45 м. Дно ями залягало на глибині 0,76 м. Заповнення її — чорний гумусований пісок, в якому трапилися фрагменти печини, кераміки та кістки тварин. У північному кутку на рівні підлоги виявлено скупчення печини. Тут знайдено два вінця та уламок стінки чавунного казана і кераміка.

³ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — МИА, 1953, № 32, с. 52, 53.

На схід від цієї споруди на глибині 0,48 м від сучасної поверхні відкрито темні контури споруди № 3, діаметр якої становить близько 4 м (рис. 1). В середині вона заглиблена до 0,97 м від сучасної поверхні і є, імовірно, підпіллям. Знахідки репрезентовані залізним ножем та кружальною керамікою.

Прямокутні контури споруди № 7 (2,4×1,4 м) виявлено на захід від попередньої на глибині 0,81 м від сучасної поверхні. В її заповненні були фрагменти кружальної середньовічної та ліпної ранньослов'янської і неолітичної кераміки, кремій. Східну частину приміщення перерізала споруда № 8, яка була зафіксована на глибині 0,74 м. Вона також прямокутної форми розмірами (2,2×2 м). У центрі її — яма, прямокутна в плані (1,92×1,2 м), заповнення якої іде до глибини 1,01 м (рис. 1). Діаметр дна 1,7 м. У споруді знайдено вінця чавунного казана та кераміку. Очевидно, як свідчить стратиграфія, а також однорідність знахідок у ямі та у верхній частині споруди, яма була підпіллям. Складна конструкція обох споруд може вказати на їх різночасність, але в дуже короткому хронологічному відрізку. Не виключено, що раніший об'єкт було перебудовано в другу споруду в зв'язку з господарськими потребами.

Попередній аналіз планування структури поселення приводить до висновку, що Озарицьке поселення належить до пам'яток з узбережно-рядовою забудовою. Деякі житла розташовувалися майже паралельно одне одному вздовж берега старорічища. Помітна велика щільність забудови, але це пояснюється невеликою територією горба, на якому знаходилося поселення. Площа останнього була обмежена природним фактором: оскільки горб оточений болотами, всі житла зосереджувались на його найвищій ділянці.

За описом, всі житла, крім споруди № 5, яка, можливо, пов'язана з двома періодами забудови селища, були наземними, прямокутними в плані, з виступом-входом, площею від 35 до 47 м². Місце для печі закріплено не було, переважно воно розташовувалося за діагоналлю від входу. Таке співвідношення широко відоме з етнографії як східний південновеликоросійський тип⁴. Печі глинобитні. Челюсті простежити не вдалось, бо найчастіше печі фіксуються у вигляді скупчення пещини або окремих частин. Це пояснюється дуже близьким їх розташуванням від рівня сучасної денної поверхні, а також конструктивними особливостями — наявністю дерев'яного каркасу. Як вказує Е. А. Бломквіст, така піч влаштовувалась на кількох товстих стояках, врубаних у хрестовини та зв'язаних брусами, покладеними на долівці. Стоячки на невеликій висоті зв'язувались одним або двома вінцями з брусів. У них були врублені переводи, на яких розташовувався черинь. Опічок був відкритим⁵. Коли каркас був зруйнований, піч зсунулась до низу і також зруйнувалась.

Необхідно зазначити, що до останнього часу знахідки печей такої конструкції на деяких давньоруських городищах (Воїнь, Ленківці, Колодяжин) вважались не характерним для південноруських поселень явищем, яке було притаманне лише житловим клітям оборонних валів⁶. Наші дослідження якоюсь мірою спростовують це уявлення. Оскільки житла погано збережені, їх конструкцію визначити дуже важко. Найімовірніше, вона була стовпова. На це вказують залишки стовпів, обмазки вздовж стінок та знахідки цвяхів, костилів тощо. Долівка була дерев'яною або глинобитною. Стінки жител підмазані глиною, про що свідчать знахідки обмазки біля контурів споруд, інколи

⁴ Бломквіст Е. А. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов. — В кн.: Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, с. 212; Самойлович В. П., Народна творчість в архітектурі сільського житла. К., 1961, с. 28.

⁵ Бломквіст Е. А. Указ. соч., с. 258.

⁶ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. — САИ, 1975, с. 154—155.

із слідами побілки. Дуже цікавою є і конструкція господарських об'єктів, у яких посеред долівки виявлені підпілля для збереження продуктів, сільськогосподарського інвентаря тощо. Саме в такій споруді, в підпіллі, на Комарівському поселенні А. І. Кубишевим були знайдені залізні чересла та лемех⁷, що за конструктивними особливостями нині вважаються перехідними до знарядь, відомих за етнографічними даними з XVIII ст.⁸

Загалом місцезнаходження та планування Озарицького поселення має багато спільних рис з пам'ятками Верхнього і Середнього Подніпров'я та інших районів давноруської території. За типом домобудування воно дуже близьке до Комарівського поселення⁹, а також до жител Белгорода¹⁰. Порівняльний аналіз топографії, планування, конструкції жител і господарських споруд післямонгольського часу свідчить про збереження традицій Давньої Русі.

В цьому ж плані привертає увагу й інвентар поселення. Під час розкопок в житлах, господарських спорудах та в культурному шарі знайдено 42 залізних вироби, які за функціями розподіляються на знаряддя праці, предмети домашнього вжитку і зброю. Призначення деяких з них ще не з'ясовано. Найчисленнішу групу становлять знаряддя праці та предмети домашнього вжитку. В їх числі — 9 залізних ножів (рис. 2, 1—4), цвях (рис. 2, 5), кресала (рис. 2, 6, 7) і два ключі (рис. 3, 2), ручка від відерця (рис. 3, 3), три уламки острог (рис. 4, 1, 2, 4), пробійник (рис. 4, 3), рибальський гачок (рис. 4, 5), п'ятка коси (рис. 5, 2), фрагмент леза сокири (рис. 5, 3), коса (рис. 5, 4). Деякі з них описано нижче.

Рис. 2. Залізні знаряддя:
1—4 — ножі; 5 — цвях; 6, 7 — кресала.

Свердло, призначене для обробки дерева, спірального типу, довжиною 154 мм, діаметром 7 мм. Зверху стержень закінчується горизонтальною втулкою, діаметр отвору якої 20 мм. Ріжуча грань має праву спіраль. Такий тип свердла був поширений у домонгольський час на всій території Русі, відомий він і в другій половині XIII—XV ст.¹¹

Коси. Непошкоджений екземпляр — майже рівномірний завширшки клинок, обидва кінці якого увігнуті в бік леза. Черешок плоский, перпендикулярний до леза. За даними вимірювань (методика В. П. Левашової¹²), довжина клинка (АВ) становить 35,5 см, ширина (ЕК) —

⁷ Кубишев А. И. Раскопки поселения X—XV вв. у с. Комаровка.— АИУ 1965—1966 гг., 1967, вып. 1, с. 24—27.

⁸ Чернецов А. В. Классификация и хронология наконечников древнерусских палочных орудий.— КСИА АН СССР, 1976, вып. 146, с. 32—35.

⁹ Кубишев А. И. Раскопки поселения..., с. 24—27; Кубишев А. И. Раскопки средневекового поселения XI—XV вв. у с. Комаровка.— АИУ, 1968, вып. 11, с. 49—51; Кубишев А. И. Работа Комарівського загону Давньоруської експедиції.— Укр. іст. журн. 1969, № 8, с. 158—159.

¹⁰ Блафельд Д. І. Дослідження древнього Белгорода.— АП, 1952, т. 3, с. 32—34.

¹¹ Колчин Б. А. Ремесло — В кн.: Очерки русской культуры XIII—XV вв., ч. 1. М. 1969, с. 180—182.

¹² Левашова В. П. Сельское хозяйство.— Труды ГИМ, 1956, вып. 32, с. 60.

3 см. Таким чином, ширина клинка досягає $1/12$ його довжини. За своїми розмірами та пропорціями складових частин він наближається до новгородських і середньоруських кіс Давньої Русі. Черешок вужчий від клинка (2:3) і майже плавно переходить у клинок з ледве помітним уступом, який більше виділявся в домонгольський час, у тому числі у південноруських кіс. Довжина черешка — 6 см, що становить $1/6$ довжини клинка. Така пропорція була характерна для всіх типів давньоруських кіс¹³.

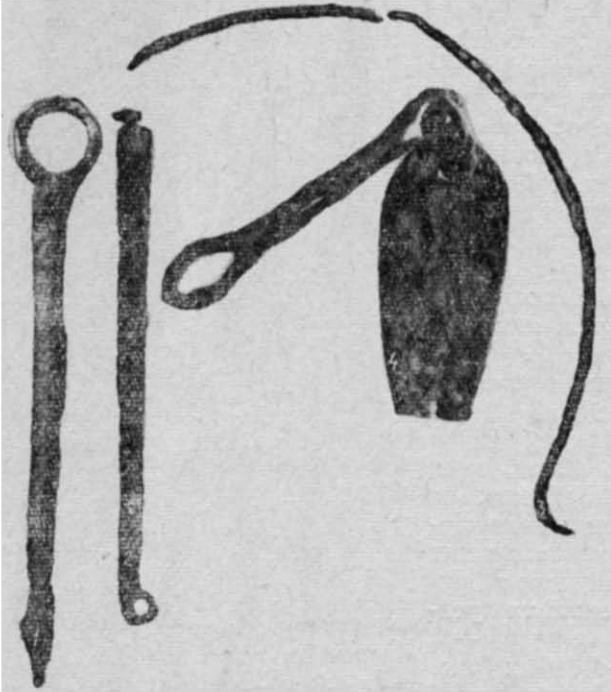

Рис. 3. Залізні знаряддя та предмети домашнього вжитку:

1 — свердло для обробки дерева, 2 — ключ; 3 — ручка від відерця; 4 — блесна з карабіном.

Висота дуги лека — $1/5$ довжини черевця, що наближує її до новгородської. Вершина дуги лека лежить ближче до черешка та кута А > кута Б, вигин більш крутий у початковій частині лека, ніж у кінцевій, що характерно для південноруських та середньоруських кіс.

На жаль, від другої коси збереглася тільки п'ятка, тому реконструювати цей екземпляр важко. Очевидно, він за формою був дуже схожий до першого, але більший. Довжина черешка його 8 см, ширина 3,5 см, співвідношення між шириною і довжиною — 2:3, отже, тотожний описаній вище косі і також наближається до південноруських домонгольських зразків. Порівняльний аналіз пропорцій озарицьких кіс з

параметрами південноруських, середньоруських, нижньоволзьких, новгородських та інших типів (за даними В. П. Левашової) показує, що незважаючи на генетичний зв'язок, вони повністю не відповідають жодному давньоруському типу. В даному випадку ми маємо справу з поєднанням південних та північних ознак. Важливо зазначити зміщення вершини дуги лека ближче до черешка, що нехарактерно для кіс Давньої Русі домонгольського часу. Крім того, при відносно невеликій довжині коси, що імовірно пов'язане з ботанічним складом трав лісостепу, спостерігається зміна пропорцій: вони ближчі до північних кіс, які схожі за формою до сучасних. Можливо, зміна деяких співвідношень пояснюється технічним вдосконаленням цих знарядь у післямонгольський час.

Остроги двозубцеві, виготовлені з одного стержня, який роздвоєно. Гачки повернуті в один бік. З протилежного боку стержень відігнутий. Аналогічні остроги відомі й раніше.

Ножі за формою та розміром близькі до ножів XII—XIII ст., але дещо більші. Черешки шилоподібні. За функціональним призначенням (методика Б. О. Колчина¹⁴) вони поділяються на господарські та столярні.

¹³ Левашова В. П. Сельское хозяйство, с. 90.

¹⁴ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого.— МИА, 1959, № 65, с. 54—55.

Кресала овальні, дволезі. Одне з них довжиною 78 мм, шириною 32 і товщиною 3 мм. Ширина кожного леза 8 мм. Друге трохи менше за розміром. Його довжина 75 мм, ширина 27 і товщина 2 мм. Ширина кожного леза 6 мм. Аналогії цим кресалам відомі ще на давньоруських пам'ятках Південно-Західної і Південної Русі. У Пліснеську вони знайдені в культурному шарі XII—XIII ст., у Воїні — XIII ст.¹⁵ Очевидно, вони ввійшли в ужиток у першій половині XIII ст., змінивши калачеподібні з одним лезом та подовженоовальні з фігурними пропилами, які, певно, були перехідним типом до овальних. Останні, але з товстим лезом, ніж у озарицьких, використовувались у Волковиську та інших містах Білорусії у XIII—XIV ст., а в Новгороді — з XIII до XVI ст.¹⁶

Зброя представлена знахідкою татарської стріли (рис. 5, 1) з обламаною верхівкою. Вона ромбоподібна, досить велика, черешок зігнутий. Довжина збереженої частини 115 мм, довжина пера 50 мм і ширина 45 мм (тип 49 А, за класифікацією О. Ф. Медведєва)¹⁷. Майже повною аналогією є наконечник з кургану № 9 поблизу с. Ворона (між селами Любимівка та Балка Яцева на Дніпропетровщині)¹⁸. Близький також екземпляр з пізнього шару Рашкова¹⁹ Хотинського району Чернівецької області. Наконечники стріл цього типу не характерні для давньоруського часу і з'являються тільки після монголо-татарської навали, тобто з другої половини XIII ст.

Цікаву та значну групу знахідок становлять 23 уламки чавунних казанів, з них — 8 вінець та 15 стінок. На підставі реконструкції серед них можна виділити дві групи: великі чавуни (по вінцях до 550 мм) з прямими вінцями, рівно-похило зрізаними, що переходять у широкий тулуб (рис. 6, 1, 2, 3, 5). До другої групи належать трохи менші казани (до 350 мм) з вінцями, відігнутими назовні, і плоско зрізаними короткою шийкою та опуклобким тулубом (рис. 6, 3, 6).

Серед інших речових знахідок привертають увагу свинцеві грузила (3), точильні бруски (3), кістяна пластинка з врізними кружками та крапкою і двома отворами, уламки керамічних світильників.

Основним масовим матеріалом поселення є кружальна кераміка. За функціональним призначенням вона поділяється на кухонну і столову. Глина добре відмучена і замішана, має домішку дрібнозерни-

Рис. 4. Залізні знаряддя та предмети домашнього вжитку:

1, 2, 4 — уламки острог; 3 — пробійник (?); 5 — рибальський гачок.

¹⁵ Кучера М. П. Древний Пліснеськ. — АП, 1962, т. 12, с. 41, рис. 15, 7; Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966, с. 89, табл. XIV, 5.

¹⁶ Зверуго Я. Г. Древний Волковыск. Минск, 1975, с. 35, рис. 9, 15, 16; Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло..., с. 100.

¹⁷ Медведєв А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел. VIII—XIV вв. — САИ, 1966, ЕІ—36, с. 170, рис. 15, 12.

¹⁸ Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг. — ИАК, 1911, 43, с. 93, рис. 78, 7.

¹⁹ Розкопки В. Д. Барана.

стого піску. Посудини тонкостінні і крихкі, виготовлені на ручному гончарному крузі легкого та важкого типів, про що свідчать днища посудин: вони мають заглиблення на дні — округлі або прямокутні. Є і рівні днища.

Кухонний посуд є основним типом кераміки. Це горщики та покришки від них. Вони з низькою шийкою, середньопротіловані, з опуклим плічком. Помітна тенденція до випрямлення вінець, які на зовнішній поверхні мають потовщення різного профілю: кутподібне, овальне, округле, інколи двобічно опукле, що дає змогу поділити їх на кілька варіантів (рис. 7). В цілому горщики належать до другого типу кухонного посуду, який був виділений М. П. Кучерою на ряді пам'яток Середнього Подніпров'я, в тому числі на хуторі Половецькому²⁰. Цей тип відомий не лише на території Південної Русі, а й в Білорусії, РРФСР, на півдні України²¹. Деякі варіанти його є серед кераміки Молдавії, а також серед знахідок, виявлених за межами нашої країни, зокрема в Польщі та Чехословаччині²².

Рис. 5. Залізні знаряддя праці та зброя: 1 — стріла; 2 — п'ятка коси; 3 — уламок лева сокири; 4 — коса.

Другий тип — глеки. Під час розкопок 1972 р. знайдено тільки два фрагменти їх вінець (рис. 7). Орнаментація кераміки повторює основні елементи, простежені раніше²³. Винятком є зубчастий штамп, відбитками якого орнаментовано вінця глека.

Результати розкопок підтверджують і деякою мірою уточнюють датування поселення, визначене нами раніше²⁴. Щодо цього певне значення мають виявлення безпосередніх слідів домонгольського етапу життя на поселенні (у житлі № 5) та вивчення типу забудови другої половини XIII—XIV ст. і планування поселення. Проте найбільше значення для датування має аналіз складу знахідок та його зіставлення з широко відомим інвентарем пам'яток XII—XIII ст.

Слід зазначити, що на зміни, які сталися в археологічному матеріалі після монголо-татарської навали, звернув увагу ще Б. О. Рыба-

²⁰ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. — Слов'яноноруські старожитності. К., 1969, с. 181.

²¹ Там же; Білфельд Д. І. Дослідження древнього Белгорода, с. 32—34; Богусевич В. А. Розкопки на горі Киселівці..., с. 66—72; Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения; Сымонович Э. А. Раскопки поселения Ломоватое 2. — КСИИМК, 1960, вып. 79, с. 21—26; Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Минск, 1975, с. 81, 82; Зверуго Я. Г. Указ. соч., с. 63; Воронин Н. Н. Раскопки в Ярославле. — МИА, 1949, вып. 11, т. 1; Алексеев Л. В. Раскопки древнего Браслава. — КСИА АН СССР, 1960, вып. 81, с. 99—100; Смирнова Г. П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода. — МИА, 1956, вып. 55, с. 242—247.

²² Хынку И. Г. Раскопки на селище XII—XV вв. Лукашовка V. — КСИА, АН СССР, 1961, вып. 86, с. 89—91, рис. 36, 14—18; Kruppé J. Studia nad ceramiką XIV wieku ze starego miasta w Warszawie. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1961; Necuda V. Reichertová K. Středověká keramika. Moravské muzeum v Brně. Musejní spolek v Brně, 1968.

²³ Беляева С. О. Розкопки поселення..., с. 102.

²⁴ Там же.

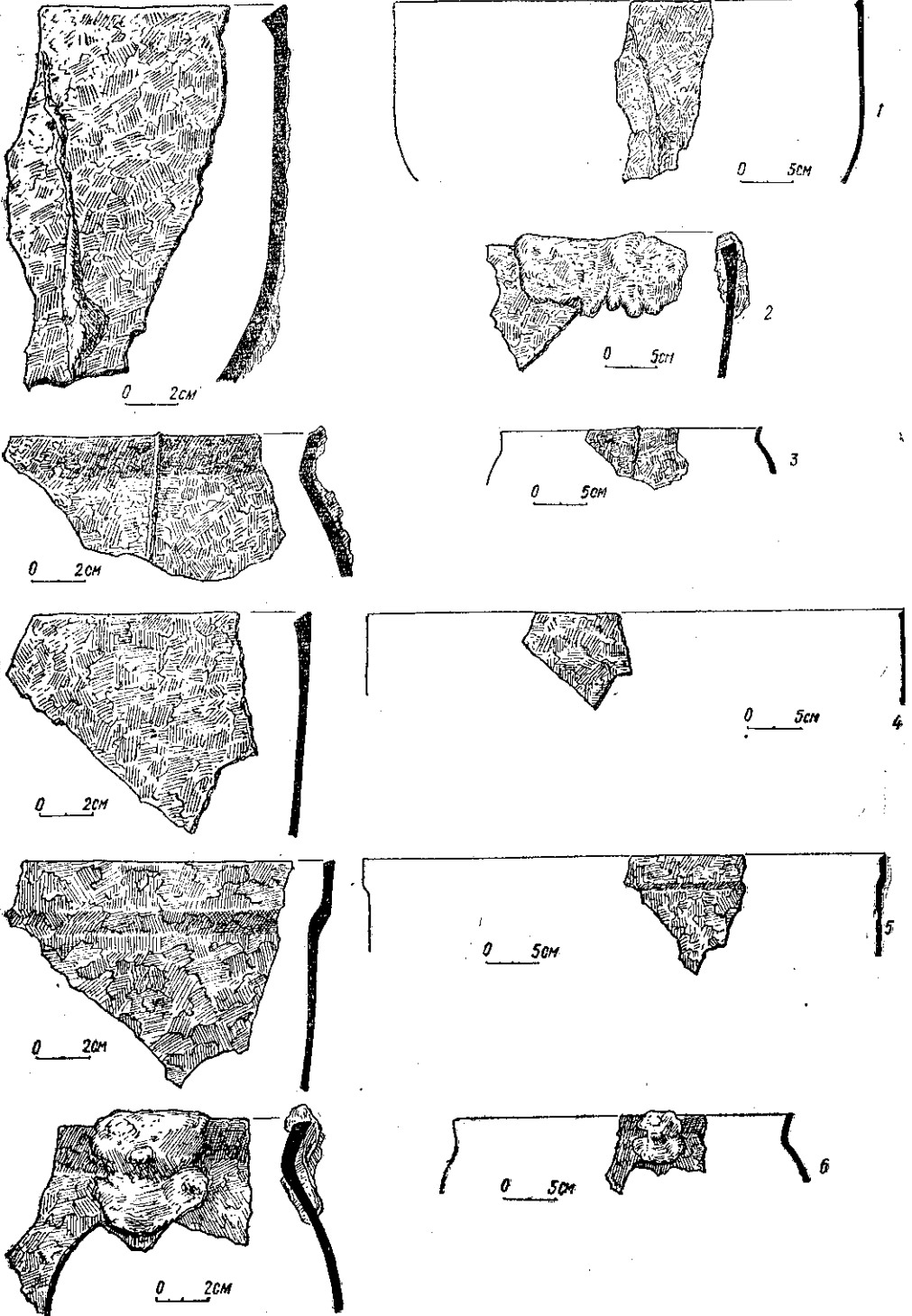

Рис. 6. Реконструкція форм чавунних казанів.

ков²⁵. Справді, навіть перші роки дослідження Озарицького поселення переконують у цьому: серед знахідок немає таких широко розповсюджених у попередній час речей, як черпаки, корчаги, шиферні пряслиця, скляні браслети тощо. Дуже мало амфорних черепків. У культурному шарі в той же час наявні речі, які були характерні для більш раннього періоду (насамперед основні види залізних знарядь праці), а також нові, що з'явилися лише у післямонгольський час. Одні з них

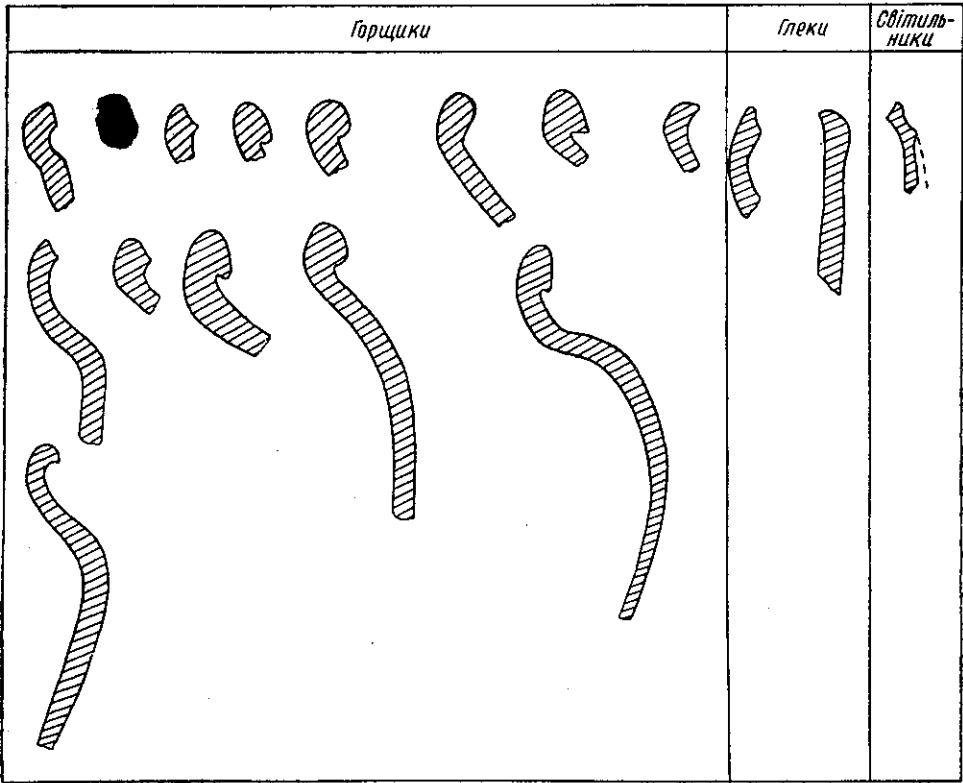

Рис. 7. Кераміка з поселення поблизу с. Озаричі.

(коси, ножі, типи кухонної кераміки) генетично пов'язані з попередніми типами і відрізняються тільки деякими рисами, інші покищо зовсім невідомі на давньоруських пам'ятках XII—першої половини XIII ст. До таких знахідок належать чавунні казани, аналогії яких є у матеріалах комплексу Комарівки, датованому татарським диргеом 1360—1368 рр.²⁶ Це дає підставу і для датування Озарицького поселення. Характерно, що й на північному сході Русі (Володимир) знахідка чавуну трапилась у шарі XIII—XIV ст.²⁷, а найближчі до наших болгарські казани Поволжя датуються початком XIV, але не раніше кінця XIII ст.²⁸ Цю дату підтверджує і знахідка стріли ромбоподібного типу 49А, який відомий на археологічних об'єктах лише з другої половини XIII ст. і зникає в XV ст.²⁹

Важливим матеріалом для датування поселення є кераміка, що знаходить аналогії на багатьох чітко датованих пам'ятках Східної

²⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 534—535.

²⁶ Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 49—50.

²⁷ Ефимова А. М. Черная металлургия города Болгара. — МИА, 1958, № 61, с. 306.

²⁸ Смирнов А. П. Волжские булгары. — Труды ГИМ, 1951, вып. 19, с. 114—115.

²⁹ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие..., с. 69.

Європи. Серед південноруських старожитностей час її визначається за матеріалами Замкової гори (Київ) — XIV—XV ст. — та Комарівки — другою половиною XIV ст. на підставі монет³⁰. Зіставлення деяких форм озарицької кераміки з деякими пам'ятками Білорусії, датованими за дендрохронологією, показує, що початок життя на поселенні післямонгольського часу слід відносити, мабуть, до 60-х років XIII ст. Насамперед це стосується горщиків, вінця яких мали потовщення кутподібного профілю. Аналогічний підтип (тип V, підтип Б) починає своє функціонування у Полоцьку з середини XIII ст.³¹ Дуже близькі до нього і деякі форми типу IX підтипу А з Волковиська, які також з'являються не пізніше середини XIII ст.³² На тих самих пам'ятках відомі й інші варіанти вінця, зафіксовані в озарицьких матеріалах.

Така кераміка знайдена і під час розкопок стародавнього Браслава, де вона датується XIII—XIV ст.³³ Аналогії є також у кераміці Водянського городища, Болгар та інших пам'яток Поволжя, на яких вона добре датується джучиськими монетами XIV ст.³⁴ На північному сході, у Ярославлі, поява вінця з потовщенням відзначена у XIII—XIV ст., але аналогії озарицьких посудин датуються вже XV ст.³⁵ У Новгороді вінця з округлим валиком також з'являються пізніше — у XV ст.³⁶ Таким чином, десь із середини XIII ст. починається формування нових типів кухонного посуду, що були генетично зв'язані з посудом попереднього часу. Практично нові форми поширюються на всій території Давньоруської держави, хоч поява деяких варіантів оформлення вінця не зовсім синхронна на різних її частинах. Не лише у кераміці, а й у інших проявах матеріальної культури, розглянутих вище, спостерігається спільність основних рис. Це дає змогу ставити Озарицьке поселення поряд з синхронними пам'ятками Південної Русі, а також пам'ятками інших руських земель.

Матеріали поселення, безперечно, свідчать про те, що незважаючи на тяжкі наслідки монголо-татарської навали, а також постійну небезпеку з боку татар, життя тут не тільки тривало, а й розвивалося. Велику позитивну роль у цьому процесі відіграло збереження традицій давньоруської культури, її високих досягнень. Не дивно, що глибокий зв'язок з цим часом відзначається у комплексі всіх матеріальних залишків. Дослідження пам'яток післямонгольського періоду тільки-но починається, і тому деякі з висновків мають ще попередній характер. Проте, безперечно, нові дані розширюють джерелознавчу базу, що має важливе значення для дальшого вивчення матеріальної культури цього часу, для розуміння соціально-економічного розвитку доби розвинутого феодалізму³⁷.

³⁰ Богусевич В. А. Розкопки на горі Киселівці..., с. 66; Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 50.

³¹ Штыхов Г. В. Указ. соч., с. 81, 82, рис. 40.

³² Зверуго Я. Г. Указ. соч., с. 63, рис. 22, тип. IX, 2, 3, с. 66.

³³ Алексеев Л. В. Указ. соч., с. 99—100, рис. 46, 1—3.

³⁴ Полубояринова М. Д. Русская керамика с Водянского городища.— КСИА АН СССР, 1972, вып. 129, с. 90—95.

³⁵ Воронин Н. Н. Раскопки в Ярославле.— МИА, 1949, т. 1, вып. 11, с. 186 (средний шар Б, верхний шар Г XV ст.).

³⁶ Смирнова Г. П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода, с. 242—247, рис. 6, 10; 7, 4; 8, 4.

³⁷ Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма.— Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 23—33.

С. А. БЕЛЯЕВА

Раскопки средневекового поселения на р. Сейм

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок средневекового поселения XIII—XIV вв. у с. Озаричи Конотопского района Сумской области в 1972 г. В процессе исследования были закончены раскопки гончарной мастерской, начатые в предыдущем сезоне, а также обнаружены еще четыре жилища и столько же хозяйственных построек. Все жилища, кроме одного, были наземными, прямоугольной в плане формы с выступом-входом, площадью до 47 м² и с остатками глинобитных печей на деревянном каркасе. Найден богатый инвентарь: железные орудия труда, предметы бытового назначения, оружие, фрагменты чугунных котлов, кружальная керамика.

Предварительный сравнительный анализ материалов Озаричского поселения с южнорусскими, а также другими памятниками территории Древней Руси свидетельствует об общности основных проявлений материальной культуры. Большую роль в этом процессе сыграло сохранение народом основных традиций прошлого. Раскопки поселения показывают, что несмотря на тяжелое наследие монголо-татарского нашествия, здесь происходило дальнейшее поступательное развитие культуры. Новые данные имеют немаловажное значение для исследования наименее изученного периода средневековой истории.